

Historical and statistical Information on the Institutions of the Spiritual Department of the Kyiv Eparchy, Statistical Lists of the Churches of the Eparchy and General Statistical Information on all Aspects of the Eparchial Church and Religious Life]. Kiev: Tip. G. T. Korchak-Novitskogo. [In Russian].

Znamenskiy, P. 1873. *Prikhodskoe dukhovenstvo v Rossii so vremeni reformy Petra [Parish Clergy in Russia since Peter's Reform]*. Kazan: Universitetskaya tipografiya. [In Russian].

УДК 94(477.82):[271.2-722.53:329.7(470+571)]«190»

DOI:

О. А. Мельничук

ORCID: 0000-0002-1901-3149

*Вінницький державний педагогічний університет
імені Михайла Коцюбинського*

Я. П. Цецик

ORCID: 0000-0002-2527-2155

*Національний університет водного господарства
та природокористування*

Ю. П. Олексін

ORCID: 0000-0002-6688-5193

*Національний університет водного господарства
та природокористування*

O. Melnychuk

Vinnytsia State Pedagogical University named after Mykhailo Kotsiubynsky

Ya. Tsetsyk

National University of Water Management and Nature Resources Use

Yu. Oleksin

National University of Water Management and Nature Resources Use

**РОЛЬ ПРАВОСЛАВНОГО ДУХОВЕНСТВА
В ФОРМУВАННІ МЕРЕЖІ ОСЕРЕДКІВ
ЧОРНОСОТЕНЦІВ НА ВОЛИНІ НА ПОЧАТКУ ХХ ст.**

*The Role of the Orthodox Clergy in the Formation of the Network
of Black Hundred Centers in Volyn in the Early 20th Century*

Досліджено роль православного кліру у формуванні організаційної мережі Союзу російського народу на Волині на початку ХХ ст. Охарактеризовано роль Почаївсько-Успенської лаври в організації осередків чорносотенців на Волині в окреслений період. На основі матеріалів чорносотенної преси й архівних документів обгрунтовано, що ідейними натхненниками розгортання чорносотенного руху на Волині на початку ХХ ст. було духовенство

Російської православної церкви, завдяки старанням якого досить швидко вдалося сформувати потужну організаційну мережу. До лав чорносотенного руху священники залучали своїх парафіян, вони ж організували значну кількість сільських осередків СРН на Волині. Всі ключові посади в організації у досліджуваному регіоні займали священнослужителі. Це мало чітко визначену мету — залучати до лав організації місцевих мешканців і так зміцнювати впливи в регіоні чорносотенців, діяльність яких, з одного боку, була спрямована на підтримку імперської влади та реалізацію політики русифікації, а з іншого сприяла розпалюванню міжнаціональних конфліктів у тогочасному поліетнічному волинському суспільстві.

Ключові слова: Волинь, ревнитель, чорносотенець, священник, православне духовенство.

The article explores the role of the Orthodox clergy in shaping the organizational network of the Union of the Russian People in Volyn during the early twentieth century. It specifically characterizes the involvement of the Pochayiv Assumption Lavra in establishing Black Hundred centers in the region during this period. Drawing on materials from the Black Hundred press and archival documents, the article demonstrates that the ideological driving force behind the Black Hundred movement in Volyn during the early 20th century was the clergy of the Russian Orthodox Church. Their efforts played a crucial role in rapidly forming a robust organizational network. The clergy, particularly priests, actively engaged their parishioners in the Black Hundred movement and organized numerous rural branches of the Union of the Russian People in Volyn. Clergymen held key positions within the organization in the region, aiming to attract local residents and bolster the influence of the Black Hundreds. The movement, on one hand, supported the imperial government and pursued a policy of Russification, while on the other hand, it contributed to fostering interethnic conflicts in the ethnically diverse society of Volyn at that time. To sway as many Ukrainian peasants as possible to their cause, the Black Hundreds conducted conversations through parish priests, employing experienced agitators to impose their viewpoints. The establishment of the Institute of Zealots of the Union, consisting of local peasants approved by the head of the Pochayiv department, Archimandrite Vitalii, further facilitated the dissemination of Black Hundred ideology. However, candidates for zealots were uniformly approved by parish priests leading local departments or sub-departments of the Union of the Russian People or acting as their organizers. Zealots, under the strict guidance of the Russian Orthodox Church clergy, played a significant role in spreading the Black Hundred ideology not only in Volyn but also in the neighboring Kyiv and Podillia provinces. Another crucial aspect of the Black Hundred clergy's activities in Volyn, aimed at expanding the network of «Union» cells, was the establishment of economic

structures. Archimandrite Vitaliy of the Pochayiv Lavra played a key role in this endeavor, assisting in the creation of relevant economic structures in the region. Thus, the clergy of the Russian Orthodox Church played a pivotal role in establishing Volyn province as one of the leading centers of the Black Hundred movement in the Russian Empire during the early 20th century.

Keywords: Volyn, a zealot, a Black Hundred, a priest, the Orthodox clergy.

Постановка наукової проблеми та її значення. Одним із ключових аспектів дослідження зародження та розвитку чорносотенного руху на українських землях, які були в складі імперії, є: об'єктивне висвітлення ролі православного кліру в формуванні організаційної мережі досліджуваного політичного угруповання; з'ясування ролі парафіяльних священників у організації сільських осередків СРН на Волині, що були в підпорядкуванні Почаївського відділу; аналіз головних напрямів діяльності Волинського та Житомирського архієпископа Антонія, архимандрита Почаївської Лаври Віталія та інших діячів Російської православної церкви у розгортанні діяльності чорносотенців у Волинській губ. на початку ХХ ст.

Аналіз останніх досліджень. Незважаючи на наявність значної кількості наукових праць, що висвітлюють різні напрями діяльності чорносотенців на Волині на початку ХХ ст., роль православного кліру РПЦ у формуванні організаційної мережі союзників станом на сьогодні з'ясована недостатньо. Окремі питання, що стосуються досліджуваної проблеми, висвітлено в монографії та статті Ю. В. Хитровської (Хитровська, Ю. В. 2011; Хитровська, Ю. В. 2014), наукових працях А. Іванова (Іванов, А. 2021), І. Омелянчука (Омелянчук, І. 2004; Омелянчук, І. 2006), Я. П. Цецика (Цецик, Я. П. 2021) та інших учених. Попри значний обсяг матеріалу в названих працях щодо ролі православного кліру в формуванні організаційної мережі СРН на Волині, значну частину питань, особливо про діяльність сільських осередків, розглянуто частково.

Наукова новизна статті полягає в тому, що на основі архівних документів і матеріалів чорносотенної преси з'ясовано роль кліру Російської православної церкви у формуванні організаційної мережі Почаївського відділу Союзу російського народу. Проаналізовано методи, які застосовували парафіяльні священники РПЦ під час організації сільських осередків чорносотенців, визначено вплив керівництва Волинської єпархії на досліджувані процеси.

Джерельна база чітко окреслена метою й завданнями дослідження та складається з комплексу документів, неупереджений аналіз яких створює умови для об'єктивного висвітлення проблеми. Для реалізації завдань проаналізовано архівні документи, що зберігаються у Державних архівах Житомирської й Тернопільської областей, матеріали чорносотенної преси, насамперед «Почаевского листка».

Методологія дослідження базується на поєднанні принципів об'єктивності, поліфакторності, науковості та історизму й використання спеціальних історичних методів при дослідженні теми. На основі міждисциплінарного підходу використано порівняльно-історичний, проблемно-хронологічний, аналіз і синтез джерел та ретроспективний методи.

Мета статті: з'ясувати роль православного кліру в формуванні організаційної мережі Союзу російського народу на Волині на початку ХХ ст., дослідити вплив керівництва Волинської єпархії РПЦ на діяльність Почаївського відділу та залучення до лав організації за участі парафіяльних священників значної частини українських селян.

Після видання Маніфесту 17 жовтня 1905 р. в Російській імперії розпочали легально діяти політичні партії. Восени 1905 р. в результаті організаційного об'єднання монархічних організацій було утворено Союз російського народу (СРН). Очолив новоутворену організацію А. Дубровін, а його заступником став В. Пуришкевич. Незабаром організація розгорнула активну діяльність на підросійських українських землях, насамперед Волині. Еталоном чорносотенної організації був СРН, утворений 8 листопада 1905 р. Під час першої російської революції вони зберігали єдність поглядів на ключові ідеологічні питання. Однак ситуація змінилася після 3 червня 1907 р. Однією з причин розколу стали суперечності в їхній концепції щодо самодержавства. На початковому етапі існування вони відкидали будь-які ліберальні концепції (Размолодин, М. Л. 2011, с. 81–82).

Завдяки залученню православного духовенства на Волині швидко зросли лави організації, що віддзеркалилось у розширенні її організаційної структури. На 1907 р. на Волині до СРН входило понад 105 тис. осіб, при цьому з більш ніж 1000 відділів і підвідділів організації, понад 300 очолювали служителі культу. Почаївська Лавра стала провідним центром чорносотенного руху, а архімандрит Віталій став лідером місцевих чорносотенців (Хитровська, Ю. 2011, с. 340). Після утворення Почаївський відділ СРН розгорнув активну та цілеспрямовану діяльність на Волині. Місцеве духовенство не лише підтримувало СРН, але й активно вступало до його лав (Іванов, А. 2021, с. 253).

Місцеве духовенство всіляко підтримувало, а іноді й заохочувало антиєврейські настрої в селах. Керівник Почаївського відділу СРН архімандрит Віталій у «розмовах з членами Союзу» порушував питання про необхідність заборонити торгівлю євреям у «недільні і святкові дні» після закінчення служби у храмах та радив селянам «нічого не продавати й не купувати у них», однак селяни не виконували приписи, цілком імовірно, з прагматичних міркувань (Омельяничук, І. В. 2004, с. 90).

Чорносотенці стверджували, що Росія, позбавивши приєднаних «інородців» політичних прав, взагалі не «намагалася їх русифікувати, залишаючи

недоторканими їхні культурні права» та не перешкоджала культурному розвитку (Омельяничук, І. В. 2006, с. 13–14). Оберігаючи імперськість держави, чорносотенці намагалися зберегти й «імперський характер міжнародних відносин», тобто панування титульної нації й «вдячне підпорядкування їй інших народів», яким належність до імперії мала надати «незліченні блага: економічне процвітання, безпеку, доступ до культурних цінностей тощо» (Омельяничук І. В. 2006, с. 23).

Натомість чорносотенці вважали, що конституціоналісти, соціалісти-революціонери, анархісти, демократи та єврейські партії в діяльності використовували різні методи. Вони навіть конфліктували між собою, але головною метою їхньої діяльності було знищити самодержавство (Ивакин Г. 2015, с. 172).

З цього приводу союзники акцентували на тому, що кадети, називаючи себе Партією народної свободи, обіцяли народу таку свободу, «при якій він буде робити все, що забажає». Тобто обіцяли таку «розбещеність», при якій добре житимуть «лише злодії та розбійники». Вони виношували плани забрати землю в усіх, включаючи селян, а потім віддати її в оренду, перетворивши власників на орендарів. Тобто, революціонери й анархісти прагнули тільки до власної вигоди. А тих, хто з ними не був згоден, вони переслідували й навіть убивали. Поляки, на переконання чорносотенців, проголошували свободу совісті, але молилися за своїми обрядами. Для них не існувало іншого віровчення. Тож, на думку чорносотенців, анархісти й революціонери вимагали для себе повної свободи, а для інших «повного рабства». Всі вони розуміли свободу як привілеї лише для себе¹. Саме тому чорносотенці активно виступали проти цих політичних структур, вважаючи, що органи влади мали б заборонити їх діяльність.

У зв'язку з цим, союзники одним із пріоритетних завдань вбачали підвищення свідомості широких мас, насамперед селян. В одній зі статей, опублікованих на сторінках чорносотенної преси, констатувалося, що СРН мав велику кількість ворогів, особливо серед євреїв та їхніх прибічників, які намагалися припинити їх діяльність. Тому лише шляхом підвищення релігійно-моральної та патріотично-національної свідомості можна було досягти успіхів. Паралельно з цим пропагувався тверезий спосіб життя. Також до цієї справи слід було залучати священників та місцевих учителів².

Отже, біля витоків формування чорносотенного руху на Волині стояло православне духовенство. Перебуваючи на платформі відданості імператору й імперії, активно виступаючи проти представників інших партій, перебуваючи на платформі відданості самодержавного правління, будучи одними

¹ Свобода // Прибавление к Почаевскому листку за 1907 год. № 11. С. 85–90.

² Война К. О поднятии по союзным округам самосознания в народных массах. (Мнение союзного старосты 2 окр. Острож. у.) // Почаевский листок. 1911. 10 февраля. № 4. С. 17.

з провідників русифікаторської політики в регіоні, вони робили все можливе, щоб залучити до лав чорносотенного руху якомога більшу кількість українських селян. Враховуючи, що головним ідейним натхненником організації чорносотенного руху в регіоні був архієпископ Волинський і Житомирський Антоній, це створювало умови для залучення до лав організації парафіяльних священників, багато з яких були провідниками чорносотенного руху в селах і відігравали ключову роль в організації сільських осередків СРН.

Участь дрібних підприємців у монархічному русі диктувалася насамперед соціально-економічними мотивами. На маючи належного рівня освіти, дрібна буржуазія всю провину за економічні ускладнення перекладала на ліберально-демократичні сили. Окрім цього, багато представників цих верств перебували під опікою поліції. Через це участь у демонстраціях на підтримку престолу була запорукою лояльності з боку каральних органів (Пастернак О. О. 2008, с. 123).

СРН проповідував вузький консерватизм, а його члени вважали: все, що є в Росії, необхідно зберігати та зміцнювати. Для цього, на їх думку, слід боротися з революцією найжорсткішими засобами, адже «вона — жидо-масонська змова», спрямована проти монархії. Саме тому чорносотенці закликали до боротьби з іногородцями, передусім поляками та євреями. СРН була масовою партією, у складі якої перебували селяни, чиновники, але більшість становили дрібні й середні поміщики. Вони мали прибічників і серед вищих чиновників імперії. Найбільше в ній було православного духовенства (Хитровська, Ю. В. 2014, с. 5).

Завдяки зусиллям архієпископа Антонія архімандритом Почаївської Лаври було призначено його учня Віталія. Відтоді Почаївська Лавра стала «цитаделлю» чорносотенного руху в краї, який проголосив гаслом боротьбу з «польським та жидівським» елементом і зміцнення самодержавства, а насправді був виявом російського націоналізму, й з «особливим завзяттям виступав проти «мазепинства», тобто українства», особливо на сторінках «Почаевского листка» (Рацілевич, А. 2009, с. 125).

Особливе місце в планах чорносотенці відводили селу. Незважаючи на те, що СРН дотримувався пропоміщицької позиції в аграрному питанні, до його лав входило багато селян. Служителі церкви, що очолювали сільські відділи, мали багато можливостей залучати селян: «від матеріального зацікавлення селян аж до сліпої віри в царя та Бога» (Волковинський, В. 2002, с. 62).

Завдяки активній пропаганді ідеології організації, друкуванню відозв і прокламацій було залучено десятки тисяч селян Волині. Керівництво СРН особливу увагу приділяло Почаївському відділу, адже він діяв на південно-західних і західних окраїнах імперії (Волковинський, В. 2002, с. 62–63).

В багатьох селах тривала жорстка боротьба між прибічниками та противниками «Союзу». Особливо пильно поліція спостерігала за опонентами

організації. Так, 1907 р. у Житомирському повіті затримали низку місцевих мешканців, які агітували селян не вступати до лав чорносотенної організації (Волковинський, В. 2002, с. 62).

Правоохоронні органи імперії неодноразово фіксували протидію діяльності чорносотенців з боку мешканців регіону. Так, учитель церковнопарафіяльної школи І. Терлецький виступав проти діяльності чорносотенців у Заславському повіті. У результаті розслідування встановили, що І. Терлецький приїхав до с. Щуровець 14 липня 1907 р. під час канікул. Дав селянину І. Н. Дзису три книжки: «Селянська війна у Німеччині», «Як селянам добитися землі» та «Про червоних і чорних». У розмовах відзначав, що СРН «не доведе селян ні до чого доброго», а його утворили завдяки «підкупам поміщиків». Лавра видавала селянам значки союзників, а, якби не було Союзу, то «земля належала б народу». За такі висловлювання вчителя І. Терлецького покарали¹.

Вважаючи свій рух істинно народним, таким, що мав глибоке історичне коріння, на відміну від інших — революційних, які принесли в Росію з-за кордону революціонери з різних партій (Волковинський, В. 1999, с. 63), чорносотенці влаштовували єврейські погроми, «пik» яких припав на осінь 1905 р. Найбільше їх відбулося в Україні у «смузі осілости» євреїв. На цих землях монархічні організації було створено раніше від загальноросійських. Не виправдовуючи чорносотенців, необхідно відзначити, що століттями євреїв принижувала й гнобила імперська влада, втім, при цьому багато євреїв були орендарями маєтків, корчмарями, обіймали значні посади в містах і століттями визискували українців (Волковинський, В. 1999, с. 64).

У результаті цілеспрямованої діяльності православного кліру СРН став наймасовішою російською націоналістичною партією на Волині. В регіоні діяли Почаївський і Житомирський відділи СРН, ключову роль у яких відіграло православне духовенство (Гаухман, М. В. 2014, с. 87–94).

Певне занепокоєння органів імперської влади викликала напружена ситуація на селі, яку створювали чорносотенці. На початку листопада 1910 р. київський генерал-губернатор провів нараду з представниками органів влади та силових структур щодо протидії «хуліганству і безчинствам на селі, які влаштовувалися СРН» (Волковинський, В. 1999, с. 71).

Така ситуація була зумовлена тією обставиною, що архімандрит Віталій неодноразово організовував демарші проти поміщиків регіону. Як свідчать тогочасні документи, це стосувалося насамперед поляків-католиків, які відігравали провідну роль у регіоні, хоча й певною мірою торкалося інтересів поміщиків-росіян, що не могло не турбувати органи імперської влади. Саме цей напрям діяльності керівника Почаївського відділу СРН найбіль-

¹ Державний архів Житомирської області (Далі – Держархів Житомирської обл.). Ф. 70. (Канцелярія Волинського губернатора). Оп. 1. Спр. 891. Арк. 13.

ше непокоїв органи імперської влади. Адаже земельне питання було одним із найбільочіших у регіоні.

Київський клуб російських націоналістів 1911 р. стверджував, що національна ідея все зростала в російському суспільстві, а їхні лави розширювалися¹. 1907 р. було організовано «Дружину СРН», яка мала розпочати діяльність після відкриття II Думи, а дружинники мали виконувати роль охоронців депутатів членів Союзу².

Своїм завданням СРН ставили об'єднати всіх, хто любив Росію «для прогидії смуті» та роботи на користь держави. До «Союзу» приймали всіх охочих, незалежно від станової належності³. Діяльність православного духовенства дала бажані для чорносотенного руху результати. На 1908 р. у Володимир-Волинському повіті діяло 176 відділів СРН, з яких 28 — очолювали священники. У Дубенському повіті функціонувало 183 відділи та підвідділи СРН, у Житомирському — 60 осередків, Заславському — 166, Ковельському — 94, Кременецькому — 198, Луцькому — 120, Новоград-Волинському — 106, Овруцькому — 13, Острозькому — 155, Рівненському — 98, Старокостянтинівському — 109. Загалом на Волині налічувалося 1408 осередків СРН⁴. Найчисленніші були в с. Шибена (Старокостянтинівський повіт) — 465 членів, Красилів того самого повіту — 464 члени, с. Невірків Рівненського повіту — 247, Симонів Острозького повіту — 278, Іскорость Овруцького повіту — 1057, Овруч — 700, Хвоцьківка — 600 членів та Любарі Новоград-Волинського повіту — 454 членів, с. Годомичі — 2030 і Торчин Луцького повіту — 765, с. Лози — 341, с. Москалівка Кременецького повіту — 335, с. Видраниця — 643 та с. Мільці Ковельського повіту — 643, с. Тернавка — 257 та с. Жуків Заславського повіту — 275, с. Білки — 254 та с. Сушки Житомирського повіту — 211, с. Смордва — 300 та м. Боремель Дубенського повіту — 300 та низка інших⁵.

Однак були осередки СРН, куди входило лише кілька членів: с. Осекрів Володимир-Волинського повіту — 6, с. Новосілки — 2, м. Млинів Дубенського повіту — 5, с. Татаринівка Житомирського повіту — 8, с. Антоніни, с. Білгородка, с. Васьківці Заславського повіту, с. Растів, с. Тиклівка — лише по одному союзнику. Аналогічні тенденції спостерігалися й в інших повітах. Значна кількість сільських осередків налічувала від 20 до 50 членів. У документах немає інформації про кількісний склад низки сільських відділів СРН⁶. Окружними союзними старостами СРН Волинської єпархії були

¹ Сборник клуба русских националистов. Вып. 3. Киев: Кушнерев, 1911. С. 11.

² Дружини «союза русскаго народа». Рада. 1907. 18 лютого. № 41. С. 3.

³ Союзы русских людей // Прибавление к Почаевскому листку за 1905 год. № 29. С. 223–224.

⁴ Державний архів Тернопільської області (Далі — Держархів Тернопільської обл.). Ф. 258. (Духовний собор Почаевской Успенской лавры г. Почаев, Кременецкого уезда, Вольнской губернии 1793–1926 гг.) Оп. 1. Спр. 4624. Арк. 2–15.

⁵ Держархів Тернопільської обл. Ф. 258. Оп. 1. Спр. 4624. Арк. 2–15.

⁶ Держархів Тернопільської обл. Ф. 258. Оп. 1. Спр. 4624. Арк. 2–15.

всі без винятку священники РПЦ. Декілька посад союзних старост залишилися вакантними (Цецик, Я. П. 2021, с. 87).

Для порівняння, в Липовецькому повіті Київської губ. функціонувало 5 відділів СРН, у Радомисльському й Таращанському повітах — по 1, Уманському — 10 відділів СРН. У Подільській губ. було 123 відділи й підвідділи СРН. Чисельність багатьох із них не вказана в документі¹

Таким чином, чорносотенці, використовуючи підтримку силових структур імперії, робили все можливе, щоб зміцнити свої впливи на Волині. Тих осіб, які відкрито виступали проти діяльності чорносотенців, правоохоронні органи заарештовували, що свідчить про підтримку СРН з боку органів імперської влади. Паралельно, як свідчать документи Почаївського відділу СРН, до лав організації приймали не лише чоловіків, а й жінок, що створювало умови для зростання лав чорносотенного руху в регіоні.

Попри те, що первинні осередки СРН очолювали селяни, як правило, керівниками, що координували діяльність союзників у повітах, були священники. Так, до складу союзної ради 2-го благочинного округу Острозького повіту 1910 р. входили: союзний староста о. П. Маркевич з с. Симонів, члени о. П. Червинський з с. Волосковець та о. І. Литвинчук з с. Горбаків².

У Луцькому повіті, у зв'язку зі звільненням за власною ініціативою попереднього союзного старости 2-го благочинного округу Луцького повіту обрали священника з с. Омельно Е. Сливку. Головою Пісківського відділу 3-го округу Рівненського повіту — священника О. Дембовецького. Архієпископ Антоній затвердив вибір³.

На початку 1911 р. в 4-му окрузі Житомирського повіту Кременецький єпископ Никон призначив союзним старостою священника з с. Сербинівки — Е. Богущького. У 4-му окрузі Старокостянтинівського повіту заступниками союзного старости затвердили священників с. Робіївки — Ю. Гаськевича та м. Ожигавець — М. Левицького. У 1-му окрузі Володимир-Волинського повіту старостою обрали священника м. Устилуга — Ф. Муссієвича. Відповідний рапорт подав архімандрит Віталій архієпископу Антонію⁴.

Отже, як бачимо, всі без винятку союзні старости СРН на рівні благочинних округів були священниками, яких призначав архімандрит Віталій, а затверджував на посадах архієпископ Антоній. Це свідчить про те, що волинські чорносотенці діяли під прямим керівництвом очільника єпархії.

Намагаючись залучити на свій бік якнайбільше селян, православний клір розгорнув широкомасштабну пропаганду, елементами якої були

¹ Держархів Тернопільської обл. Ф. 258. Оп. 1. Спр. 4624. Арк. 20 зв. — 22.

² Союзный совет 2-го благочинного округа Острожского уезда // Почаевский листок. 1910. 4 сентября. № 33. С. 13.

³ Вновь избраны по Союзу // Почаевский листок. 1910. 15 ноября. № 42–42. С. 12.

⁴ Союзные дела. Назначение и избрание руководителей по Союзу // Почаевский листок. 1911. 10 февраля. № 4. С. 15.

не лише розповсюдження чорносотенної преси, друкованих брошур, але й релігійні проповіді та бесіди з селянами.

З цього приводу архімандрит Віталій інформував архієпископа Антонія, що на книги, надруковані в Лаврській типографії, був підвищений попит. При цьому зазначалося, що, якщо кошти, отримані за них, використовуватимуться на «зайві потреби», то незабаром типографія не матиме на нові видання. Тому пропонувалося підтримати ідею, щоб усі прибутки залишалися у розпорядженні типографії, як це було зроблено з «редакційним капіталом» «Почаевского листка»¹. Саме така редакційна політика відповідно до позиції архімандрита Віталія мала сприяти посиленню агітаційної роботи в регіоні.

Ще одним із важливих елементів пропаганди чорносотенної ідеології серед селян було поширення на сторінках чорносотенної преси інформації про «зцілення» осіб у храмах, при яких функціонували осередки СРН. Так, союзники з с. Котелянка Новоград-Волинського повіту інформували, що в їхній старовинній церкві відбувалися «зцілення», й навели декілька прикладів. Ухвалили спільно з парафіяльним священиком М. Панкевичем провести роботи з її поліпшення².

Відповідно до розпорядження єпископа Никона, 14–16 січня 1911 р. у с. Котелянка Новоград-Волинського повіту було проведено курси «ревнителів» СРН по 4-му округу Новоград-Волинського повіту. В них узяли участь 12 осіб із навколишніх населених пунктів. Проведення курсів супроводжувалося молебнем та літургією в місцевій церкві³. Визнали, що серед парафіян почало спостерігатись «охолодження до православної віри», а серед селян з'являлись особи, які «захоплювалися сучасними революційними ідеями», що доводили селян до повного розорення. У зв'язку з цим було ухвалено звернутися з проханням до Никона про розпорядження, щоб у школах під керівництвом учителів і священиків відбувалися «читання на релігійні та патріотичні теми». Для вчителів пропонували організувати в Почасві курси, де «вони змогли б опанувати союзна науку» та стали ревнителами СРН⁴.

Отже, факти про «зцілення» декількох осіб, про які писала чорносотенна преса, представники кліру РПЦ використали для посилення пропагандистської роботи. В даному населеному пункті провели курси для ревнителів «Союзу» з навколишніх сіл. На цих курсах порушили питання про ширше залучення до лав організації вчителів і запропонували провести для них курси ревнителів у Почасві.

¹ Держархів Тернопільської обл. Ф. 258. Оп. 1. Стр. 4796. Арк. 18.

² Новая церковь // Почаевский листок. 1910. 4 сентября. № 33. С. 13.

³ Пенкевич Н. Курсы ревнителів в с. Котелянке, Новоград-Вол. у. (14–16 января) // Почаевский листок. 1911. 10 февраля. № 4. С. 17–18.

⁴ Постановления Котелянского съезда ревнителів союза в укреплении в народе религиозно-патриотического духа и национальном обучении и воспитании крестьянск. детей через посредство школьных учителей, верных истинно-русским заветам // Почаевский листок. 1911. 10 февраля. № 4. С. 18.

Важливу роль у поширенні ідеології організації серед селян регіону Почаївський відділ СРН відводив ревнителю «Союзу». Відповідно до установчих документів ревнителями «Союзу» могли бути особи, які досягли 25 років, православні, незалежно від статі, станової належності та майнового становища. Вони мали бути побожними, чесними, працелюбними, не схильними до суперечок, безкорисливими, відважними, негордими. Взірцевими християнами вважалися ті, хто постійно відвідує церкву та підкоряється «своєму парафіяльному пастирю», дотримується всіх церковних обрядів і постів. Окрім того, ревнителі мали бути «вірнопідданими російського самодержавного царя», любити батьківщину, виконувати всі розпорядження керівництва тощо. В товаристві вони мали бути миролюбними та розсудливими. Всі ці якості потрібно було засвідчити у настоятеля парафії, до якої означена особа належала. Парафіяльний священник про кожну таку особу персонально доповідав у Почаївський відділ СРН. Після цього кандидата в ревнителі викликали до Почаївської лаври, де він проходив «відповідні курси» й засвоював «певні науки». Лише після сповіді та низки інших церковних обрядів їх посвячували перед Чудотворною іконою Божої Матері в ревнителі СРН¹.

У своїй парафіяльній церкві ревнитель вважався старшим братчиком і під час богослужінь тримав запалену свічку. За згодою сільського товариства його звільняли від натуральних повинностей. З відома та благословення парафіяльного священника він визнавався «повноправним розповсюджувачем і проповідником союзних ідей». Той, хто ревно виконував свої обов'язки, користувався почесним званням довічно. Ревнитель мав брати участь у союзних зборах, хресних ходах, нарадах і союзних святах. Серед його особистих рис — вірність ідеям РПЦ, самодержавному правлінню, вітчизні, безумовне виконання всіх розпоряджень керівництва тощо².

Загалом обов'язки ревнителів були чітко регламентовані. Одночасно з цим, їм радили активніше спілкуватися з селянами, особливо тими, що відвідували Почаївську лавру. Це сприяло б іще більшому зростанню впливів СРН у краї й залучало б до лав організації нових членів. Адже основна ставка робилася на селянство³.

Отже, на Волині завдяки діяльності православного духовенства було сформовано інститут ревнителів СРН. Ними могли бути лише православні, як і взагалі членами «Союзу», але для того, щоб стати ревнителем, необхідно було отримати «благословення» парафіяльного священника. На ревнителів «Союзу», абсолютна більшість яких були селянами, покладалося

¹ Избрание и посвящение ревнителей Союза Р. Н. // Почаевский листок. 1911. 24 марта. № 10. С. 15.

² Юркевич Г., Юрчанский Г. Права и обязанности ревнителей Союза // Почаевский листок. 1911. 24 марта. № 10. С. 15–16.

³ Туркевич. Духа не угашайте // Почаевский листок. 1911. 24 марта. № 10. С. 16.

завдання пропагувати ідеологію організації, сприяти «морально-патріотичному вихованню селян», протидіяти протестантам тощо.

Аналізуючи означену проблему, варто відзначити, що більшість ревнителів сумлінно виконували свої функції. При цьому пропаганда чорносотенної ідеології поширювалася не лише на Волинь, а й за її межі. Зокрема, ревнителі Почаївського відділу СРН І. Болдох і С. Галонза проповідували ідеологію організації в жіночому монастирі с. Головчиці Летичівського повіту Подільської губ. Селянин М. Тимошук з с. Великий Правутин 12 липня 1910 р. відвідав с. Романівку Новоград-Волинського повіту, де поширював ідеї організації та залучав нових членів. Під час агітації в с. Слобідка він же затаврував «штундо-баптиста», що вступив у полеміку. Аналогічно поширювали ідеологію організації й інші ревнителі¹.

Таким чином, ревнителі «Союзу» проводили пропагандистську діяльність не лише на Волині, а й у сусідніх губерніях. Головним напрямом їх діяльності була пропаганда чорносотенної ідеології не лише серед селян, а й у монастирях, а також протидія діяльності протестантських громад тощо.

Важливу роль в організації нових сільських осередків СРН відігравали місцеві парафіяльні священники. Багато з них проповідували ідеологію чорносотенців серед місцевих селян, значна частина з яких були неосвіченими. В результаті відкривалися нові відділи СРН. Про це постійно інформувала чорносотенна преса. Так, 10 лютого 1913 р. у с. Дідичі Дубенського повіту завдяки цілеспрямованій роботі місцевого священника Т. Семенюка розпочав роботу відділ СРН. Напередодні кілька місяців після богослужінь парафіяни відвідували школу, де слухали «патріотичні промови». Священнику вдалося розбудити в недовірливих і неосвічених парафіян патріотичні почуття до держави, самодержавства. У день відкриття відділу СРН, незважаючи на негоду, храм був переповнений мирянами².

8 липня 1912 р. у с. Чернявці Лемпівського повіту Київської губ. урочисто відкрили відділ Почаївського відділу СРН. Участь в урочистостях узяв Чигиринський єпископ Никодим. З найближчого села Ганнівка було організовано хресний хід на чолі зі священником О. Цикаловським, а в с. Чернявці хресний хід очолив місцевий священник О. Дубиневич. Після цього представники кліру виголосили релігійно-місіонерські й патріотичні промови. Вони отримали вітальну телеграму від архімандрита Віталія, одночасно з цим надіслали вірнопідданську телеграму імператору³.

Отже, основну причину успіху з розширення організаційної мережі СРН на Волині чорносотенна преса вбачала в цілеспрямованій діяльності свя-

¹ С проповідью о Союзе // Почаевский листок. 1910. 4 сентября. № 33. С. 13–14.

² Голоскевич О. Н. Открытие отдела Союза Русского Народа в с. Дидыхах, Дубенского уезда // Почаевский листок. 1913. 30 марта. № 12. С. 11–12.

³ Торжественное открытие отдела Почаевского Союза Русского Народа в селе Чернявке, Киевской губ., Липовецкого уезда // Почаевский листок. 1912. 28 июля. № 56–57. С. 17.

ценників РПЦ, які підтримували ідеологію чорносотенного руху. Координатором їх діяльності був архімандрит Віталій, а основними засобами масової пропаганди були «правдиві друковані органи» — «Почаевський листок» і «Волинская земля». Запозичуючи вдалий досвід, іншим губерніям пропонувалося направити на Волинь діяльних людей, які б за допомогою місцевих священників і місцевих представників СРН створили у волостях «Союзні» передвиборчі волосні комітети¹.

Ще одним напрямом діяльності православного кліру в поширенні чорносотенної ідеології стало утворення Почаївсько-Волинського кредитного товариства, котре, згідно з твердженнями ідеологів організації, створило умови для кредитування селян. Завдяки діяльності архімандрита Почаївської Лаври Віталія 5 тис. дес. землі перейшло в руки селян, а не німців чи євреїв. З цією метою йому надали державну допомогу для залучення приватних вкладів. У результаті селяни мали змогу отримати «дешеві позики» для купівлі землі, щоб вона «не потрапила в руки іногородців»².

Вбачаючи в протестантах реальну загрозу своєму впливу, чорносотенці регулярно проводили «протисектантські курси». 19 вересня 1910 р. такі курси для 30 священників, трьох учителів та місіонерів із Чернігівської та Холмської єпархій були організовані в Почаєві. У них взяли участь і ті, що «цікавилися боротьбою з сектантством не з обов'язку, а з любові до православ'я» та архієпископ Антоній. На курсах було проаналізовано причини успіхів у «поширенні штундизму» на Півдні та Південному-Заході. Визначальною з них була визнана «психологічна», притаманна для характеру «малоросів», які звикли «піддаватися стороннім впливам», що було обумовлено послабленням зв'язків духовенства з селянами. Через це «штундизм легко поширювався, коли йому не ставили перепон». Окрім того, на думку учасників, «штундисти-місіонери» займалися пропагандою не з власних переконань, а з корисливих розрахунків. Православному духовенству пропонувалося врахувати «загальне послаблення релігійності» серед селян і посилити «церковно-обрядове життя», а також сприяти задоволенню релігійних потреб населення³.

Таким чином, відповідні «протисектантські курси» мали своєю метою не лише боротьбу з протестантами в регіоні, котру за допомогою органів влади активно вела РПЦ, а й здійснення комплексу заходів з боку православного кліру щодо розповсюдження ідеології організації.

Волинські чорносотенці періодично проводили з'їзди Почаївського відділу СРН, на яких провідну роль відігравали дячі РПЦ. Так, на одному

¹ Ровинский А. Д. Выборы в Государственную Думу // Почаевский листок. 1912. 2 мая. № 34. С. 5.

² Меньшиков М. Архимандрит Виталий (Печатается по распоряжению Высокопреосвященнейшего Владыки Антония) // Почаевский листок. 4 мая. 1913. № 17. С. 12–16.

³ С-кий А. По нашему краю. Открытие миссионерских (противосектантских) курсов в Почаеве (с 19 по 24 сентября включительно) // Почаевский листок. 1910. 7 октября. № 38. С. 17–18.

з них, що відбувся 30–31 серпня 1912 р. у Почаєві, була присутня більшість вищого духовенства регіону, союзні старости, протоієреї, священники та близько 500 ревнителів. Кременецький єпископ Никон зазначив, що порівняно з минулим роком «було зроблено немало, але не було виконано всі постанови попереднього з'їзду», в яких ішлося про відкриття у 1912–1913 рр. в усіх парафіяльних селах союзних рад. Союзні старости двічі на рік (до 1 березня та 1 вересня) мали проінформувати у Почаївський Союз про склад таких рад та їх діяльність. Окрім читань, союзні старости мали ознайомлювати селян з поточними справами, обговорювати питання про постачання літератури¹.

В доповіді архимандрит Віталій наголосив, що між селянами та поміщиками виникало багато непорозумінь щодо сервітутів, вигонів і випасів. Часто вони завершувалися «плачевно для селян». У зв'язку з цим було запропоновано просити Правління Почаївського відділу СРН запросити «доброго адвоката, не жалюючи на це коштів» та проінформувати мешканців Волині, щоб у разі непорозумінь вони зверталися до нього. Оскільки при кожному Окружному суді були присяжні повірені, які за невелику винагороду — 1–5 руб. мали надавати поради з судових справ, селянам рекомендували звертатися по консультації до них².

Схвалено також пропозицію єпископа Никона про доцільність надання звання ревнителя особам, які не лише завершили курси, але й «проявили свою корисну діяльність та підпорядкували її безпосередньому керівництву та нагляду за старостами». До цього звання отримували після проходження 3-денних курсів у Почаївській Лаврі³.

Отже, резолюції чорносотенного з'їзду, що відбувся 1912 р. у Почаєві, було спрямовано на розширення організаційної мережі й активізацію діяльності чорносотенних організацій в регіоні. Одним із пріоритетних завдань у цьому напрямку було залучення місцевих селян до лав організації за допомогою парафіяльних священників. Важливу роль у вирішенні цього питання мали відіграти економічні структури, які організувало керівництво Почаївського відділу СРН, спрямовані на зміцнення економічних впливів чорносотенців на Волині на початку ХХ ст.

Таким чином, на початку ХХ ст. чорносотенці відігравали важливу роль у політичному житті Волинської губ. Суттєве значення при цьому мала пози-

¹ Журнал съезда Союзных Старост и ревнителей Почаево-Лаврского Союза Русского Народа, состоявшегося в Почаевской Лавре 30–31 августа 1912 года // Почаевский листок. 1912. 22 сентября. № 70–71. С. 8–9.

² Журнал съезда Союзных Старост и ревнителей Почаево-Лаврского Союза Русского Народа, состоявшегося в Почаевской Лавре 30–31 августа 1912 года // Почаевский листок. 1912. 22 сентября. № 70–71. С. 8–9.

³ Журнал съезда Союзных Старост и ревнителей Почаево-Лаврского Союза Русского Народа, состоявшегося в Почаевской Лавре 30–31 августа 1912 года // Почаевский листок. 1912. 22 сентября. № 70–71. С. 8–9.

ція керівництва Волинської єпархії, насамперед архієпископа Волинського і Житомирського Антонія, який був одним із ідейних натхненників організації та розвитку чорносотенного руху в регіоні. Завдяки старанням керівника Почаївського відділу СРН архімандрита Віталія й за допомогою парафіяльних священників союзникам вдалося досить швидко організувати на Волині одну з найпотужніших організаційних мереж СРН. Організація й оформлення інституту ревнителів СРН сприяли залученню до лав чорносотенного руху значної кількості місцевих селян. Така діяльність була можлива лише за цілеспрямованої підтримки з боку органів імперської влади, які всіляко сприяли волинським чорносотенцям, основними завданнями яких були реалізація русифікаторської політики, захист самодержавства та протидія впливу представників інших етногруп.

Волковинський, В. 1999. Організація російських шовіністів в Україні на початку ХХ ст. *Український історичний журнал*. № 3. С. 63–74.

Волковинський, В. 2002. «Чорна сотня» та її «хрещені батьки» в Україні на початку ХХ ст. *Проблеми історії України ХІХ — початку ХХ ст.* Вип. 5. С. 54–65.

Івакин, Г. 2015. «Черная сотня» против «черного знамени»: анархисты и черносотенцы в период революционных потрясений начала ХХ века. *Власть*. № 7. С. 171–176.

Гаухман, М. В. 2014. «Козацька пам'ять»: комеморативні практики чорносотенців на Волині на початку ХХ століття. *Наддніпряньська Україна: історичні процеси, події, постаті*. Вип. 12. С. 87–94.

Іванов, А. А. 2021. Православное духовенство и правые политические движения в России начала ХХ века (по материалам церковной прессы). *Научный диалог*. № 1. С. 250–269.

Омельяничук, И. В. 2004. Социальный состав черносотенных партий в начале ХХ века. *Отечественная история*. № 2. С. 61–91.

Омельяничук, И. В. 2006. Украинский и польский вопросы в контексте этнополитической составляющей идеологии консервативно-монархических партий России начала ХХ века. *Славяноведение*. № 5. С. 9–24.

Размолодин, М. Л. 2011. Об идейных причинах раскола черносотенного лагеря. *Вестник Самарского государственного университета*. № 1–2. С. 81–85.

Рацілевич, А. 2009. Репресивна політика царизму щодо українського національного руху на Волині (1900–1917 рр.). *Волинські історичні записки*: зб. наук. праць. Житомир: Полісся. С. 123–132.

Пастернак, О. О. 2008. Підприємці в організаціях та програмі чорносотенців Півдня України у 1905–1907 рр. *Проблеми історії України ХІХ — початку ХХ ст.*: Зб. наук. пр. Вип. 15. С. 120–128.

Хитровська, Ю. В. 2014. Участь православного духовенства Правобережної України у діяльності політичних партій наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. *Сторінки історії*. Вип. 38. С. 5–14.

Хитровська, Ю. В. 2011. Участь християнських конфесій у суспільно-політичному житті України наприкінці ХVІІІ — на початку ХХ ст. Київ: Видавництво європейського університету. 472 с.

Цецик, Я. П. 2021. Архівні документи про роль органів влади і православного кліру у формуванні позитивного іміджу чорносотенців на Волині на початку ХХ ст. *Наукові*

записки Вінницького державного педагогічного університету імені М. Коцюбинського. Серія: Історія. Вип. 37. С. 84–92.

Volkovynskiy, V. 1999. Orhanizatsiia rosiiskykh shovinistiv v Ukraini na pochatku XX st. [The Organization of Russian Chauvinists in Ukraine at the Beginning of the 20th Century]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. № 3. S. 63–74. [In Ukrainian].

Volkovynskiy, V. 2002. «Chorna sotnia» ta yii «khreshcheni batky» v Ukraini na pochatku XX st. [The «Black Hundred» and its «Godfathers» in Ukraine at the Beginning of the 20th Century]. *Problemy istorii Ukrainy XIX — pochatku XX st.* Vyp. 5. S. 54–65. [In Ukrainian].

Yvakyn, H. 2015. «Chernaia sotnia» protyv «chernoho znamenyu»: anarkhysty y chernosotentsy v peryod revoliutsyonnykh potriasenyi nachala XX veka [The «Black Hundred» against the «Black Banner»: Anarchists and the Black Hundred During the Revolutionary Upheavals of the Early 20th Century]. *Vlast*. № 7. S. 171–176. [In Russian].

Haukhman, M. V. 2014. «Kozatska pamiat»: komemoratyvni praktyky chornosotentsiv na Volyni na pochatku XX stolittia [«Cossack Memory»: Commemorative Practices of the Black Hundreds in Volyn at the Beginning of the 20th Century]. *Naddniprianska Ukraina: istorychni protsesy, podii, postati*. Vyp. 12. S. 87–94. [In Ukrainian].

Yvanov, A. A. 2021. Pravoslavnoe dukhovenstvo y pravye polytycheskye dvizheniya v Rossyy nachala XX veka (po materialam tserkovnoi pressy) [Orthodox Clergy and Right-Wing Political Movements in Russia at the Beginning of the 20th Century (Based on the Materials of the Church Press)]. *Nauchnyi dyaloh*. № 1. S. 250–269. [In Russian].

Omelianchuk, Y. V. 2004. Sotsyalnyi sostav chernosotennykh partyi v nachale XX veka [The Social Structure of the Black Hundred Parties at the Beginning of the 20th Century]. *Otechestvennaia ystoriya*. № 2. S. 61–91. [In Russian].

Omelianchuk, Y. V. 2006. Ukrainskyi y polskyi voprosy v kontekste etnopolytycheskoi sostavliaiushchei ydeolohyy konservatyvno-monarkhycheskykh partyi Rossyy nachala XX veka [Ukrainian and Polish Issues in the Context of the Ethnopolitical Component of the Ideology of the Conservative-Monarchist Parties of Russia at the Beginning of the 20th Century]. *Slavianovedenye*. № 5. S. 9–24. [In Russian].

Razmolodyn, M. L. 2011. Ob ydeynykh prychynakh raskola chernosotennoho laheria [On the Ideological Reasons for the Split of the Black Hundred Camp]. *Vestnyk Samarskoho hosudarstvennogo unyversyteta*. № 1–2. S. 81–85. [In Russian].

Ratsilevych, A. 2009. Represyivna polityka tsaryzmu shchodo ukrainskoho natsionalnoho rukhu na Volyni (1900–1917 rr.) [The Repressive Policy of Tsarism in Relation to the Ukrainian National Movement in Volyn (1900–1917)]. *Volynski istorychni zapysky: zb. nauk. prats. Zhytomyr: Polissia*. S. 123–132. [In Ukrainian].

Pasternak, O. O. 2008. Pidpriiemtsi v orhanizatsiiah ta prohrami chornosotentsiv Pivdnia Ukrainy u 1905–1907 rr. [Entrepreneurs in the organizations and programs of the Black Hundreds of Southern Ukraine in 1905–1907]. *Problemy istorii Ukrainy XIX — pochatku XX st.: Zb. nauk. pr. Vyp. 15*. S. 120–128. [In Ukrainian].

Khytrovska, Yu. V. 2014. Uchast pravoslavnogo dukhovenstva Pravoberezhnoi Ukrainy u diialnosti politychnykh partii naprykinti XIX– na pochatku XX st. [The Participation of the Orthodox Clergy of Right-Bank Ukraine in the Activities of Political Parties at the End of the 19th and the Beginning of the 20th Centuries]. *Storinky istorii*. Vyp. 38. S. 5–14. [In Ukrainian].

Khytrovska, Yu. V. 2011. Uchast khrystyianskykh konfessii u suspilno-politychnomu zhytti Ukrainy naprykinti XVIII — na pochatku XX st. [The Participation of Christian Denominations in the Social and Political Life of Ukraine at the End of the 18th — at the Beginning of the 20th Century]. Kyiv. [In Ukrainian].

Tsetsyk, Ya. P. 2021. Arkhivni dokumenty pro rol orhaniv vlady i pravoslavnoho kliru u formuvanni pozytyvnoho imidzhu chornosotentsiv na Volyni na pochatku XX st. [Archival Documents about the Role of Authorities and the Orthodox Clergy in Forming a Positive Image of the Black Hundreds in Volyn at the Beginning of the 20th Century]. *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni M. Kotsiubynskoho*. Seria: Istoriia. Vyp. 37. S. 84–92. [In Ukrainian].

УДК 94(477.83):(470+571)
DOI:

I. В. Кучера

ORCID: 0000-0003-3680-6893

*Прикарпатський національний університет
імені Василя Стефаника*

Т. О. Гайналь

ORCID: 0000-0003-2748-5901

*Прикарпатський національний університет
імені Василя Стефаника*

Р. П. Даниляк

ORCID: 0000-0002-9948-5030

*Прикарпатський національний університет і
мені Василя Стефаника*

I. Kuchera

Vasyl Stefanyk Precarpathian National University

T. Hainal

Vasyl Stefanyk Precarpathian National University

R. Danyliak

Vasyl Stefanyk Precarpathian National University

**ЕКОНОМІЧНА ПОЛІТИКА РОСІЙСЬКОЇ
ОКУПАЦІЙНОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ В СХІДНІЙ
ГАЛИЧИНІ (СЕРПЕНЬ 1914 — ЧЕРВЕНЬ 1915 рр.)**

*Economic Policy of the Russian Occupation Administration
in Eastern Halychyna (August 1914 — June 1915)*

У статті розкрито заходи російської адміністрації Тимчасового військового генерал-губернаторства Галичини в промисловому секторі економіки краю, вказано матеріальні збитки, завдані йому під час відступу російських військ у ході Горлицької операції. Охарактеризовано фінансову та податкову політику окупаційних органів влади, з'ясовано масштаби реквізицій та їх вплив на поглиблення кризи в економіці Східної Галичини.